

بنیان‌ها و مباحث نقلی اندیشه سیاسی اسلام

دکتر یحیی فوزی

عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

معاونت پژوهشی

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی
وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی

۱۳۹۵

فهرست مطالب

مقدمه

۱

فصل اول: انسان، جامعه و سیاست در قرآن

- ۶ ویژگی‌های هستی‌شناسی و انسان‌شناسی قرآن
۱۲ انسان‌شناسی اسلام و ویژگی‌های انسان در اسلام
۲۶ تأثیر بنیادهای هستی‌شناسی و انسان‌شناسی قرآن بر اندیشه سیاسی اسلام

فصل دوم: حاکمیت تشریعی الهی در قرآن و گستره‌ی قوانین شریعت در عرصه‌ی سیاسی

- ۳۷ الف) دلایل حاکمیت تشریعی خداوند
۴۰ ب) دیدگاه‌های مختلف در مورد گستره‌ی قلمرو قانون‌گذاری الهی
۴۱ نظریه‌ی نخست: محدودیت قلمرو تشریع در بیان کلیات
۴۴ نظریه‌ی دوم: اندیشه‌ی حداکثری نقل‌گرا
۴۵ نظریه‌ی سوم: اندیشه‌ی حداکثرگرایی عقلانی - اجتهادی
۴۶ گستره‌ی قانون شریعت در نظریه‌ی اجتهادی و نحوه‌ی تعامل آن با قوانین عرفی
۵۷ تأثیر اعتقاد به حق انحصاری قانون‌گذاری خداوند بر اندیشه سیاسی اسلام

فصل سوم: مفهوم ولایت و حاکمیت الهی در قرآن و تأثیر آن بر الگوهای سیاسی مسلمانان

- ۶۴ الف) بحث ولایت و حاکمیت الهی در قرآن
۷۰ ب) دیدگاه‌های مختلف به بحث ولایت الهی در عرصه سیاسی
۷۰ دیدگاه اول: نگاه غیرسیاسی به مفهوم ولایت الهی در قرآن
۷۲ دیدگاه دوم: اعمال ولایت الهی در عرصه سیاسی از طریق حاکمیت افراد منصوب از جانب خداوند
۷۴ دیدگاه سوم: اعمال ولایت الهی از طریق حاکمیت سیاسی مشروط مردم

فصل چهارم: سیره‌ی سیاسی پیامبر و تأثیر آن بر اندیشه سیاسی اسلام

- ۷۸ سیره‌ی سیاسی پیامبر: بررسی دو دیدگاه
۷۹ قائلین به نفی سیره‌ی سیاسی پیامبر
۸۱ قائلین به سیره‌ی سیاسی پیامبر

- ۸۱ ابعاد سیره‌ی سیاسی پیامبر
- ۹۵ تأثیر سیره‌ی پیامبر بر حوزه‌ی اندیشه سیاسی
- فصل پنجم: خلافت و امامت در قرآن و اندیشه سیاسی اسلام
- ۱۰۴ گفتار اول: الگوی سیاسی خلافت و تأثیر آن بر اندیشه‌های سیاسی اهل سنت
- ۱۰۵ الف) اندیشه خلافت و مبانی دینی آن
- ۱۰۷ ب) سیر تاریخی نظام خلافت
- ۱۱۷ ج) تأثیر تحولات نظام خلافت بر اندیشه‌های سیاسی اهل سنت
- ۱۲۵ گفتار دوم: بنیان‌های فکری الگوی امامت و پیامدهای آن بر اندیشه سیاسی شیعیان
- ۱۲۵ الف) دلایل نقلی
- ۱۳۲ ب) دلایل عقلی
- ۱۳۵ ج) مراتب مختلف امامت در اندیشه شیعه
- ۱۳۸ د) نتایج سیاسی اندیشه امامت در بین شیعیان
- فصل ششم: بنیان‌های نظری اندیشه نیابت در دوران غیبت و تأثیر آن بر الگوهای مختلف سیاسی شیعیان
- ۱۴۳ الف) اندیشه‌ی نیابت و انواع آن در اندیشه‌ی شیعیان
- ۱۴۴ ب) محدوده و الگوهای نیابت عامه
- ۱۵۶ ج) الگوهای مختلف سیاسی شیعیان در دوران غیبت بر اساس بحث نیابت
- فصل هفتم: عدالت در قرآن و اندیشه سیاسی اسلام: مفهوم‌شناسی و راهبردها (بیوند عدالت و حقوق)
- ۱۶۰ بحث مفهومی
- ۱۶۰ الف) دلایل اهمیت جایگاه عدالت در اندیشه سیاسی اسلام
- ۱۶۳ ب) سطوح مختلف بحث عدالت در اسلام
- ۱۶۴ ج) مفهوم عدالت در منابع اسلامی
- ۱۶۹ د) عدالت به معنای اعطای حق
- ۱۷۱ مفهوم حق و ذی حق
- ۱۷۲ الف) منشأ و انواع حق
- ۱۷۴ ب) نگاه اسلام به حق و انواع آن
- ۱۸۰ گونه‌شناسی مفهوم عدالت در اندیشه‌ی سیاسی اسلام بر اساس نگاه‌های مختلف به حق

فصل هشتم: مباحث مهم قرآنی و روایی مؤثر در ساختار و عملکرد سیاسی

- ۱۹۵ الف) بیعت و نقش آن در اندیشه سیاسی اسلام
۱۹۹ ب) نقش شورا در اندیشه سیاسی اسلام
۲۰۲ ج) جنگ و صلح از دیدگاه قرآن
۲۰۵ د) امر به معروف و نهی از منکر
۲۱۰ ه) نصیحت سیاسی
۲۱۲ و) دعوت
۲۱۳ ز) تألیف قلوب

فصل نهم: قواعد فقهی مؤثر در عملکرد دولت

- ۲۱۷ قاعده‌ی مصلحت
۲۱۷ قاعده‌ی وفای به عقود و پیمان‌ها
۲۱۸ قاعده‌ی نفی ظلم و ظلم‌پذیری
۲۱۹ قاعده‌ی نفی سبیل
۲۲۰ قاعده‌ی تولی و تبری
۲۲۲ قاعده‌ی سوق المسلمین و دارالاسلام
۲۲۲ قاعده‌ی امان
۲۲۲ قاعده‌ی صلح
۲۲۳ قاعده‌ی مقابله به مثل
۲۲۴ قاعده‌ی اصالت عدم ولایت
۲۲۷ قاعده‌ی مساوات و عدم تبعیض
۲۲۸ قاعده‌ی سلطنت
۲۲۹ قاعده‌ی رجوع به خبره (کارشناس)

منابع و مآخذ

مقدمه

اندیشه سیاسی اسلام جزئی از اندیشه کلان اسلام و مبتنی بر بنیان‌های آن می‌باشد و اجزای آن با یکدیگر ارتباط تعاملی و تنگاتنگ دارند به طوری که بدون شناخت این مجموعه کامل و مرتبط با یکدیگر، هر نوع تبیینی از موضوعات سیاسی اسلام نمی‌تواند کامل و جامع باشد و در نهایت نیز به شناختی سطحی و یا التقاطی از این موضوعات سیاسی می‌انجامد.

لذا در این پژوهش که برای دانشجویان رشته‌ی علوم سیاسی و اندیشه سیاسی در اسلام به صورت خاص و برای همه‌ی دانش‌پژوهان به این حوزه مطالعاتی به صورت عام تدوین گردیده است، تلاش شده تا این بنیان‌ها مورد واکاوی قرار گیرد و مباحث مهم سیاسی مندرج در قرآن تبیین گردد تا دانشجویان بتوانند با درک جامعی از هندسه اندیشه اسلامی به فهم اندیشه سیاسی اسلام نایل شوند. اصولاً مباحثی همچون نوع رابطه‌ی دین و سیاست، نوع حکومت، حکومت دینی، ویژگی‌ها و الگوهای حکومت دینی، جایگاه مردم در حکومت دینی، اهداف و جهت‌گیری‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و حکومت دینی و... از جمله مهم‌ترین مباحث اندیشه سیاسی اسلام محسوب می‌شوند که اندیشمندان مختلف به آنها پرداخته و تلاش کرده‌اند تا نوع نگاه اسلام به این مباحث را تبیین کنند. اما درک و شناخت

این مباحث بدون توجه به بنیان‌ها و مفهوم‌شناسی دقیق آنها از یک‌سو و نتایج مترتب بر نگرش‌های مختلف به مفاهیم و مبانی مذکور از سوی دیگر امکان پذیر نمی‌باشد.

مباحث نقلی اندیشه سیاسی در اسلام ریشه در قرآن و سنت دارد و اگر مباحث قرآن و سنت را در چهار بخش شامل معارف، اعتقادات، اخلاقیات و احکام خلاصه کنیم می‌توانیم بگوییم که مباحث مهم اندیشه سیاسی اسلام نیز در این چهار بخش قرار گرفته است. به بیان دیگر، بخشی از مباحث مندرج در قرآن شامل معارف اسلام در خصوص معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، جهان‌بینی و انسان‌شناسی است. و در واقع نوع نگاه دینی به هستی و انسان از ویژگی یک شخص دیندار از جمله یک فرد مسلمان محسوب می‌شود، که قرآن نیز بر لزوم تدبیر و تعقل هر انسانی در مورد این حقایق تأکید کرده است که این مباحث تأثیر مهمی بر نوع نگاه انسان به هدف زندگی و برنامه‌ریزی برای اداره حیات او دارد و لذا این مباحث را می‌توان از یک سو بنیان بخش اساسی نگرش‌های فرد مسلمان به مسائل سیاسی دانست به‌طوری که طبعاً اندیشه سیاسی در اسلام بر این ارکان و بنیان‌ها استوار است. و از سوی دیگر، آنها را جزء مباحث تأثیر گذار در اندیشه سیاسی اسلام دانست.

بخش دوم، مباحث قرآن را اعتقادات اسلامی تشکیل می‌دهد، اعتقادات به معنای مباحثی است که بعد از تدبیر و تعقل در آموزه‌های دینی، هر مسلمانی آنها را می‌پذیرد. مباحثی همچون توحید، نبوت، معاد و امامت خلافت و عدل را از جمله این مقولات می‌توان دانست که اعتقاد به آنها مرز مسلمانی و مرز فرقه‌های مسلمانان را معین می‌کند. اگر این مباحث را بنیان‌های کلامی اندیشه اسلامی بدانیم در آن صورت این مباحث ریشه‌ی بخش مهمی از اندیشه اسلامی به صورت اعم و اندیشه سیاسی اسلام به صورت اخص می‌باشد، دلایل نوع نگرش مسلمانان را به بخش مهمی از مسائل سیاسی می‌تواند تبیین کند. علاوه بر اینکه اعتقاداتی همچون توحید و حاکمیت الهی، ولایت، نبوت، امامت و... خود از جمله مباحث مهم سیاسی محسوب می‌شوند.

بخش سوم، مباحث قرآن اخلاقیات و عرفان است. اخلاق بخش رفتار عملی و

درونی هر مسلمان است که ارتباط وسیعی با معرفت حقیقی دینی دارد و با انگیزه متأثر از بینش وحی تلازم دارد به طوری که می‌توان انگیزه الهی داشتن را جوهره عرفان اسلام و تلاش برای الهی شدن و اخذ صفات الهی را، جوهر اخلاق اسلامی دانست. این بخش به شدت با نوع انسان شناسی و هدف گذاری زندگی انسان از سوی اسلام پیوند خورده است و در واقع، پیامبر هدف خود را اتمام مکارم اخلاقی ذکر کرد و بنابراین مسلمانی بدون اخلاق اسلامی بسیار کم رنگ و بی معناست، لذا این بعد از اسلام به شدت بر هرگونه اندیشه‌ورزی اجتماعی و سیاسی مسلمانان اثر خود را برجای گذاشته است به طوری که نگاه اخلاقی به حوزه سیاست و اجتماع را می‌توان یکی از ویژگی‌های مهم اندیشه اسلامی و به تبع آن اندیشه سیاسی اسلام ذکر کرد.

بخش چهارم از مباحث قرآنی را می‌توان احکام فقهی اسلام دانست که این احکام در دو بعد عبادات و معاملات همه رفتارهای مسلمانان را تحت پوشش خود قرار می‌دهد و مسلمانان تلاش می‌کنند در هر نوع رفتاری مغایرت و یا عدم مغایرت آن با این احکام که به آن شریعت می‌گویند، را معین کنند. در واقع شریعت مظهر اراده الهی است که برای نظم بخشیدن به جامعه و فعالیت اعضای آن به وجود آمده است^۱ و هدف آن هماهنگ نمودن نظام انسانی براساس موازین الهی است^۲ به طوری که برای مسلمان بودن باید شریعت را قبول داشت. مهم‌ترین منابع شریعت، قرآن و سنت و احادیث پیامبر و معصومین است. و اجتهاد فقهی مهم‌ترین ابزار کشف شریعت، یعنی کشف احکام الهی می‌باشد که به وسیله‌ی همه‌ی مسلمانان مورد پذیرش قرار دارد هر چند در نوع اجتهاد با یکدیگر تفاوت داشته و برخی عقل‌گرا و برخی نقل‌گرا می‌باشند.

براین اساس، شریعت و فقه به عنوان ابزار کشف شریعت، یکی از بنیان‌های مهم مباحث سیاسی اسلام است که تأثیر بسیار مهمی بر نوع زیست فردی، اجتماعی و سیاسی مسلمانان دارد و مباحث مهم سیاسی همچون بیعت، شورا، امر به معروف و قواعد فقهیه

۱. سید حسین نصر، *جوان مسلمان و دنیای متجدد*، تهران: طرح‌نو، ۱۳۷۵، ص ۱۲۰.

۲. همان.

و... از درون دستگاه فقهی در قالب احکام مطرح شده و شاکله‌ی هندسه سیاسی مسلمانان را شکل داده است به‌طوری‌که بدون شناخت این مباحث فقهی، نمی‌توان تفسیری مناسب از مواضع و اندیشه‌های سیاسی مسلمانان در خصوص موضوعات مختلف را ارائه نمود و اندیشه سیاسی اسلام به شدت با این احکام فقهی پیوند خورده است و جهت‌گیری‌های آن در حوزه سیاست داخلی و سیاست خارجی ارتباط وسیعی با این مباحث فقهی اسلامی دارد.

با توجه به این مباحث تلاش می‌کنیم تا نگرش‌های مختلف به مباحث مهم اندیشه سیاسی اسلام، که از درون این دستگاه و هندسه نظری دینی بیرون آمده است، را تبیین کنیم و لذا در فصل‌بندی مباحث این کتاب، ابتدا مباحثی همچون جایگاه انسان در هستی و ماهیت انسان و نقش جامعه در روند تکاملی انسان و تأثیر این مباحث بر اندیشه سیاسی بحث شده است و سپس در فصول بعد به مباحث سیاسی متأثر از اعتقادات اسلامی یعنی بحث توحید، حاکمیت الهی، ولایت الهی و همچنین بحث نبوت و سیره سیاسی پیامبر پرداخته شده و در ادامه بحث امامت، خلافت و نیابت مورد بحث قرار گرفته و در فصول بعد مباحث فقهی سیاسی همچون بیعت، شورا، امر به معروف... و قواعد فقه سیاسی بررسی شده است.

در خاتمه باید گفت مباحث نقلی سیاسی اسلام بخشی از مباحث اندیشه سیاسی محسوب می‌شود. و بخش دیگری از آنها را مباحث عقلی تشکیل می‌دهد که برای درک جامعی از مباحث سیاسی اسلام باید به آنها پرداخت. که ان‌شاءالله این مباحث مهم در ویراست آینده این کتاب اضافه خواهد شد. امید است این پژوهش بتواند راهگشای آشنایی بیشتر با اندیشه سیاسی اسلام و زمینه‌ساز نگرشی عمیق‌تر به این مباحث باشد.